

Diskrimineerimine vanuse alusel

Tiina Tambaum

Inimese üks põhiõigustest on õigus mitte olla diskrimineeritud tunnuste tõttu, mis on kaasasündinud või mille kujunemine elu käigus on paratamatu. Üks nendest tunnustest on vanus. Võrreldes teiste diskrimineerimisalustega (nt sugu või rass), on vanus iselaadne tunnus. Vanus on ainus inimgruppi määratlev sotsiaalne kategooria, millesse kõik inimesed suure tõenäosusega aja möödudes hakkavad ka ise kuuluma. Elu jooksul ei arene mehest naine või valgenahalisest mustanahaline, küll aga jõuab enamus meist kõrgesse ikka; või nagu on osutanud Louise Anike (1991): „Inimene on noor ajutiselt”. Vanus pole ka üheselt määratletav näitaja, nagu on sugu või rass, sest vanuseid on erinevat liiki. Peale kronoloogilise vanuse iseloomustab inimest bioloogiline, psühholoogiline ehk subjektiivne, sotsiaalne ja funktsionaalne vanus (vt ka ptk „Inimese elukaar”). Samuti sõltub hinnang võõra inimese vanusele vaateleja enda vanusest.

Vanus on üks esimesi tunnuseid, mida me inimese juures märkame. Vanuse hindamisel toetub vaateleja kaudsetele näitajatele. Me märkame inimese välimust ja selles toimuvaid muutusi, füüsilist energiat ja sotsiaalseid rolle. On leitud, et tunnetatud erinevused põlvkondade vahel ei tulene vanusest enesest, vaid uskumusest, et erinevas vanuses inimestel on erisugused omadused.¹ Seega toetub põlvkondadevaheliste erinevuste tunnetus stereotüüpidele.

Stereotüüp on kinnistunud seoste kogum, millega luuakse nähtusest üldistatud mulje ja mis tavaliselt vastab vaid vähesel määral tegelikkusele.

Lääne ühiskonnas on levinud stereotüübid, mis kujutavad kõrgemas vanuses elu kui perioodi, millele on iseloomulikud kehv tervis ja haiguste paratamatus, sõltuvus teistest inimestest, seniilsus, aseksuaalsus, sotsiaalne isolatsioon, ühe koha peal istumine ning vähenev füüsiline atraktiivsus²; samuti sobimatus töötamiseks, rumalus ja ebakompetentsus³ ning kurvameelsus, arenemisvõimetus ja isikupära kadu¹. Kire, võimete ja kogemuste asemel arvatakse olevat haprus ja mandumine.⁴ (Vt ka ptk „Vananemise psühholoogiast”).

Üks esimesi ealise diskrimineerimise käsitlejaid akadeemilises kirjanduses **Robert N. Butler** on öelnud: „Me oleme loonud ühiskonna, mis on iseäranis karm elamiseks vanuigi. Vanaduse tragöödia pole selles, et me vananeme ja sureme, vaid selles, et see protsess on muudetud valuliseks, alandavaks, isoleerituks ja kurnavaks ignorantsuse, vaesuse ja kalkuse tõttu.”⁵

Gerontoloogia õpiku kõik peatükid kinnitavad, et vananemine on individuaalne protsess ja kõikide inimeste puhul kehtivat seaduspära vanuse ning vananemise konkreetsete tunnuste vahel ei ole võimalik kirjeldada.

Viimastel aastatel on sotsiaalgerontoloogias arutletud koguni vananemise definitsiooni muutmise vajaduse üle, sest biomeditsiini areng on seadnud kahtluse alla vananemisprotsessi pöördumatuse.⁶ Inimesed oma igapäevaelus ei suuda aga mõelda nii paindlikult ja dünaamiliselt ning ühiskonda kalduvad valitsema vanemaaliste kohta loodud stereotüübid.

Diskrimineerimine on protsessi tulemus, milles inimest, inimgruppi või inimkategooriat eristatakse spetsiifilis(t)e tunnus(t)e alusel (nt vanus) ja sellist eristamist niisugusel alusel nähakse sotsiaalselt ebaõiglasena.⁵

Kuigi vanuse alusel diskrimineerimine (*ageism*) on mõiste, mis on konkreetsest vanusest sõltumatu – diskrimineerida saab inimest ka seetõttu, et ta on noor – käsitleme käesolevas peatükis diskrimineerimist vanema vanuse alusel.

Ealine diskrimineerimine on vanemaaliste süsteemne stereotüüpiseerimine ja diskrimineerimine põhjusel, et nad on vanad. Ealine diskrimineerimine kujuneb kolme komponendi kombinatsioonina: eelarvamuslik suhtumine, diskrimineeriv tegu ja poliitika, mis toetab stereotüüpe.⁵

Ealise diskrimineerimise kaudu tekib inimgrupp, kes vanuse tõttu on süstemaatiliselt ilma jäänud võimalustest ja ressurssidest, mida teised naudivad, ja kes kannatavad sellise ilmajätuse tõttu.² Diskrimineerimine jaguneb otseseks ja kaudseks. **Otsene diskrimineerimine** toimub juhul, kui indiviidi seatakse vaadeldava tunnuse (vanem vanusrühm) tõttu erinevasse seisundisse, võrreldes samas olukorras oleva vastastunnuse kandjaga (noorem vanuserühm). Näiteks teatud õigusi või soodustusi, kohustusi või koormust antakse või määratakse ainult ühele (noorematele) ega anta teisele (vanematele). **Kaudne diskrimineerimine** toimub siis, kui väliselt neutraalne säte, määrus, kriteerium, tava või tegevus asetab ühe tunnuse esindajate grupi (vanem vanuserühm) ebasoodsamasse seisundisse, võrreldes vastastunnuse esindajatega ehk mõju on ebaproportsionaalne.⁷ Kaudse diskrimineerimise määratlus eeldab, et tunnuse esindajaid tuleb võrrelda rühmana.

Kaudse diskrimineerimise sihtmärk on inimrühm, otsese diskrimineerimise sihtmärk on üksikisik.

Kui võrdluse tulemusi saab põhjendada vaadeldava tunnusega (vanus) mitteseotud asjaoludega, ei ole tegemist diskrimineerimisega. Diskrimineerimise vastandmõiste on võrdne kohtlemine. **Võrdne kohtlemine** tähendab, et võrdseid tuleb kohelda võrdselt ja ebavõrdseid ei ole kohustus kohelda võrdselt. Eestis kehtib seisukoht, et diskrimineerivaks ei peeta isiku või grupi toetamist positiivsete erimeetmetega, kui nende abil püütakse heastada nende eelnevat nõrgemat seisundit.⁷

Eristamist kõrgema vanuse alusel loetakse rassismi ja seksismi kõrval kolmandaks „ismiks” ning kolmest nimetatud diskrimineerimise liigist arvatakse see olevat tõenäoliselt kõige ulatuslikuma levikuga.⁸ Inimese vananemise imago kui vanuselise diskrimineerimise ühe sisendi uurimine

on kujunenud 21. sajandi teiseks kümnendiks kunagisest ääreala küsimusest sotsiaalgerontoloogia keskseks tegevuseks.⁹ Akadeemilises kirjanduses hinnatakse vanuselise diskrimineerimise vaatenurgast ümber teooriaid ja praktikaid. Nii näiteks kritiseerivad Higgs ja McGowan² ka Lasletti laialt levinud nelja ea teooriat. Kolmas iga, mida Laslett nägi kui meelelahutuse, sotsiaalse kaasatuse, külluse, tervise ja eneseteostuse aega, toetab Higgsi ja McGowani sõnul nooruslikkuse kultuuri vananemise kontseptsiooni („*an ageing youth culture*”) ehk justkui oleks õige vananeda selliselt, et osutad vanaks saamisele vastupanu. Lasletti defineeritud neljas iga on aga vananemise negatiivse stereotüübi meeltesse sööbiv kinnitus.

Ühiskonnas räägitakse vanuse alusel diskrimineerimisest teiste diskrimineerimise liikidega võrreldes vähe. Miks? Üks põhjus on, et ealist diskrimineerimist pigem ei tunnista ega mõisteta. Näiteks Levy kolleegidega uuris vanemate inimeste *Facebook*'i grupe ja leidis, et vanemaealistele suunatud negatiivsete stereotüüpidega tegeles vaadeldavatest gruppidest ainult üks.⁴ Gruppidest 74% olid keskendunud ümbritseva keskkonna hurjutamisele ja nahutamisele, 27% olid võtnud vanemate inimeste alaarengut (infantilismi) toetava positsiooni ning 37% levitas koguni ideed keelustada vanemate inimeste osalemine avalikes tegevustes.

Vanuselise diskrimineerimise tunnistamise muudab keeruliseks vanuse tunnuse eriomadus – asjaolu, et inimesed saavad aja möödudes ise diskrimineeritava grupi liikmeks. Erapoolik suhtumine vanematessse inimestesse võetakse omaks (internaliseeritakse) nooremas eas ja kui jõutakse ise vanemasse vanusegruppi, siis töötab varem omaks võetud suhtumine vanuselisele diskrimineerimisele n-ö seestpoolt kaasa. Lisaks ei tulene vanuseline diskrimineerimine otseselt vanusest, vaid vanus saab endale tähenduse sotsiaalse konstruktsiooni kaudu, näiteks kui vanuse tõttu saadakse mingi roll, õigus või kohustus.⁵

Paul Irving: „Ageism on eelarvamus iseenda tuleviku vastu.”⁴

Ka võitlus vanuselise diskrimineerimise vastu on keeruline, sest võitlema peab nähtusega, mis moodustub suhtumisest, väärtustest ja tegudest. Diskrimineerimisvastased meetmed tegelevad tegude ja tegematajätmisega, kuid väga keeruline on õigusaktidega reguleerida väärtuseid ja suhtumisi, mis tegude taga peituvad.¹⁰ Probleem on aga veelgi üldisem. Õigusaktides ei ole head vanuselise diskrimineerimise definitsiooni, millele tugineda otsuste langetamisel, sest valdkond on seotud tihedalt poliitikaga.¹¹ Näiteks eraettevõtte otsus kaotada transpordisüsteemis pensionäride soodustuspiletid või vähendada soodustust määra on vanemaealiste osakaalu pidevast suurenemisest ajendatud ärieesmärke kaitsev muudatus, kuid üldsus nõuab selles olukorras riigi sekkumist. Et vanuselise diskrimineerimise definitsioon ei ole Euroopa seadusruumis üheselt tõlgendatav, annab see kohtutele võimaluse langetada otsuseid nii diskrimineerija

(ageist) kui diskrimineerimisevastaselt positsioonilt. Vt näiteks *Virgin-rongide* piletisüsteemi muutuse vastast petitsiooni 2015. aastal.¹²

Milles väljendub diskrimineerimine vanuse alusel?

Kõige ehedam näide vanuse alusel diskrimineerimisest on olukord, kus seaduse alusel on õigus saata inimene töölt vanaduspensionile. Eestis kehtisid kuni 4. märtsini 2006 töölepingu seaduses klauslid, mis lubasid tööandjal lõpetada töötajaga tööleping töötaja vanuse tõttu sellel ajamomendil, kui töötaja jõuab vanaduspensioni ikka. Praegu selline automaatne vallandamine lubatud ei ole. Kuigi on levinud arvamus, et kõrgemas vanusesse jõudes töövoime väheneb, pole sellele leitud kinnitust, kui mõõtmiseks on kasutatud objektiivset ehk produktiivsuseindeksit.⁸ Töötajaga töölepingu lõpetamine võib olla õigustatud üksnes siis, kui töötamise jätkamisega kaasnevad negatiivsed tagajärjed töötaja tervisele. Tervise halvenemine pole aga seotud kronoloogilise vanusega, vaid on individuaalne ja võib samahästi ilmneda ka noortel. Samuti ei saa teadmised, oskused ja õppimisvõime halveneda pelgalt vanuse tõttu (vt ka ptk „Haridusgerontoloogia”). Kuid **pensionisüsteemil**, isegi kui see on muudetud paindlikuks, säilitades inimesele töötamise võimaluse, on ealisele diskrimineerimisele toetav mõju. Vanusega seotud garanteeritud majanduslik tugi rõhutab paratamatult stereotüüpi vanast inimesest kui haprast, majanduslikus vaesuses elavast ja ümbruskonnast sõltuvast inimesest.¹³

Ealise diskrimineerimise uuringuid on tehtud kõige rohkem töökontekstis. Võrreldes teiste elualadega on tööolukorras vanuse faktor maksimaalne ja teiste faktorite mõju minimaalne.⁵ Ealine diskrimineerimine tööl leiab aset, kui tööandja avaldab ajalehes kuulutuse, millega otsitakse „müügiesindajat vanuses 20–35 aastat”. Samuti on loodud diskrimineeriv olukord, kui ettevõtte peab koondama töötajaid ning valiku kriteeriumiks on võetud viimase aasta jooksul haiguslehel viibitud päevade arv.¹⁴ Laialt levinud diskrimineerimise vorm on värbamisprotsessis kandidaatide eristamine vanuse alusel: vanemad kandideerijad saavad noorematega võrreldes madalama hinde, vaatamata sellele, et neil on sama(d) kvalifikatsioon ja kogemused.

Eestis 2012. aastal tehtud uuring „Vanemaealised tööturul” näitas, et vanuses 50+ on isiklikult kogunud ebavõrdset kohtlemist töökohal 6% vastanutest.¹⁵ Uuringus osalenud tööandjatest hindas 70%, et vanus pole nende jaoks palkamisel oluline ning dokumendianalüüs ei tuvastanud samuti diskrimineerimise märkimisväärset levikut (töövaidluskomisjoni oli laekunud kogu riigis vaid 9 vanusega seotud avaldust). Ometi oli samal aastal Eurobaromeetri uuringus 54% vastanutest hinnanud, et kandidaadi vanus 55+ tööle kandideerimisel paneb ta tööandja silmis ebasoodsasse olukorda.¹⁶ 2000-ndate teiseks kümnendiks on Eestis tööl vanuse tõttu

diskrimineerimise esimesed juhtumid jõudnud arvamuse avaldamiseks **soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku** kätte ning ka kohus on koostanud esimesed lahendid.

JUHTUM 1. Esimene ealise diskrimineerimise juhtum Eestis, mille kohta esitas ametliku seisukoha soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise volinik.

Andres Paling (62) on kõrgharidusega IT- ja majandusspetsialist ning on IT alal töötanud 40 aastat. Töötukassa kuulutas 2013. aasta jaanuaris, et otsib ettevõtlustoetuste peaspetsialisti. Töökohale kandideerimise nõuded olid järgmised: majandusala kõrgharidus, vähemalt kolm aastat töö- või ettevõtluskogemust, vene ja inglise keele oskus, ettevõtluse ja turu tundmine, meeskonnatöö ning äriplaanide koostamise ja hindamise kogemused. Andres Paling vastas kõikidele nõudmistele. Tööandja viis läbi kolmeetapilise värbamisprotsessi. Teise vooru kutsuti 14 kandidaati, kuid Andres Palingule kirjutas Töötukassa „Teid paraku meie valiku hulgas ei olnud“.

Andres Paling pöördus soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku poole. Volinik tuvastas, et Töötukassa ei suutnud tõendada võrdse kohtlemise põhimõtte järgimist. Voliniku seisukohas märgiti, et tööandjal on õigus valida ametisse kõige kompetentsem ja sobivam isik, aga seejuures ei tohi toimida diskrimineerivalt, st jätta kandidaat valiku tegemisel kõrvale tema mõne isikutunnuse, nagu vanus, tõttu.

Allikas: Andres Paling⁵⁰

JUHTUM 2. Tööle kandideerimine.

Õigushariduse omandanu soovis kandideerida linnasekretäri ametikohale. Elulookirjelduses jättis ta teadlikult märkimata oma sünniaja põhjusel, et see oli olnud varem tööle saamisel takistuseks. Kandideerija kutsuti viimasesse vooru, kuid sai siiski äraütleva teate. Kandideerija küsis konkursi korraldajalt selgitust, miks tema kandidatuur ei olnud sobiv ning millised olid väljavalitud kandidaadi eelised tema ees. Päringule konkursi korraldaja ei vastanud. Kandideerija andmetel võitis konkursi juriidilist haridust mitteomav vanuselt noorem kandidaat. Tööle kandideerija pöördus voliniku poole.

Voliniku seisukoht: Konkursi korraldaja selgitusest ei nähtunud, et linnasekretäri valikul oleks töökogemuste ja oskuste kõrval olnud oluline kandideerija vanus. Kuigi konkursi võitnud kandidaadil puudus õigusharidus, vastas ta kohaliku omavalitsuse seaduses sätestatud valla- ja linnasekretäride ametisse nimetamise nõuetele. Seaduse järgi võib valla- ja linnasekretäriks kandideerida ka isik, kellel on kutsenõuetele vastavuse tunnistus ja kes on töötanud riigi- või kohaliku omavalitsuse asutuses vähemalt kaks aastat. Konkursi võitnud kandidaadil oli valla- ja linnasekretäride kutsenõuetele vastavuse tunnistus ning tal oli üle kahe aasta tööstaaži riigi- ja kohaliku omavalitsuse asutustes. Volinik ei tuvastanud võrdse kohtlemise põhimõtte rikkumist.

Allikas: Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise volinik⁴⁵, lk 37, 38

JUHTUM 3. Tööle kandideerimine.

Tartu halduskohus mõistis sotsiaalkindlustusametist (SKA) vanuse tõttu koon-datud spetsialisti kasuks võrdse kohtlemise seaduse alusel välja diskrimineerimishüvitise kolme kuu keskmise palga 1830 eurot ning diskrimineerimise tõttu tekitatud mittevaralise kahju hüvitisena 8200 eurot.

Kaebaja (65) töötas sotsiaalkindlustusametis spetsialistina. Eelmise aasta novembris viis kaebaja vahetu juht temaga läbi arenguevestluse ning hindas, et teenistuja kompetents koostöövõime osas on alla ootuste. Seitse päeva hiljem kaotati sotsiaalministri käskkirjaga kaebaja töökohta struktuuriüksusest alates selle aasta 1. jaanuarist kahe sarnaseid ülesandeid täitva spetsialisti ametikohad üheksast. Kaebaja sai koondamisteate ning ta vabastati teenistusest.

Kohus leidis, et ametnike võrdlemine teenistusse jäämise eelisõiguse välja-selgitamisel toimus õigusvastasel, sest SKA ei võrrelnud kaebajat kõigi ülejää-nud kaheksa samas struktuuriüksuses sarnaseid ülesandeid täitva ametnikuga. SKA võrdles kaebaja haridust, töökogemusi, teadmisi ja oskusi ainult kahe sama valdkonna spetsialistiga, kes töötasid kaebajaga samas linnas. Samas ei ole koh-tule esitatud ühtegi tõendit, mille järgi oleks SKA pidanud koondamisel tegema valiku just selles linnas töötavate spetsialistide vahel. Teenistusest vabastamine ei olnud seega õiguspärane, sõltumata sellest, kas kaebaja tööalased näitajad olid tegelikkuses paremad või halvemad, võrreldes kahe analüüsitud ametniku omadega. Samuti leidis kohus, et SKA diskrimineeris kaebajat võrdse kohtlemise seaduse sätteid eirates. Eelseisvast koondamisest teatades saatis vahetu juht töötajale e-kirja, kus on muuhulgas öeldud: „Kindlasti ei ole otsustuse aluseks vaid ealised kriteeriumid, kuid siiski peamiselt”.

Allikas: *Postimees*⁵¹

Vanusepiiri seadmine mõnedes ametites ja rollides on samuti diskrimineerimise väljendus. Tutvuge näiteks Eesti 2014. aasta tantsupeo juhtumiga, kus peo mentornõukogu otsustas piirata naisrühmades peole pääsevate 60-aastaste ja vanemate tantsijate arvu.¹⁷ On ameteid, mis nõuavad kõrgel tasemel võimete rakendamist ja tõenäoliselt vanemad inimesed sellist taset näidata ei suuda. Kuid et inimesed vananevad erinevalt, peaks ametist lah-kumise kriteerium olema seotud konkreetse sooritusvõime ja inimese enda valmisolekuga, mitte passijärgse vanusega.

JUHTUM 4. Vanusepiiri kehtestamine kodanikukohuse täitmiseks.

Briti valitsus teatas 2015. aasta teisel poolel, et Inglismaal ja Walesis tõstetakse kodanike vandekohtus osalemise vanusepiiri 70-lt 75-le. Vandekohtusse kutsutud 70–75-aastased saavad aga taotleda sellest kodanikukohustusest vabastamist. Juhtum jätab vanusesõbraliku mulje, kuid diskrimineerimisteadlikud ringkonnad püstitavad küsimuse, miks üldse on selles ametis kehtestatud vanusepiir. Justiitsminister Damian Green osutas, et Briti õigussüsteemi aluseks on juba 800 aastat kehtinud *Magna Carta*, mis sätestab, et inimesel on õigus kohtupidamisele oma eakaaslaste poolt („*the right to be tried by peers*”). Samas näitab reaalne elu, et kohtusüsteemis osalejate vanusepiiri tõstmine tekitab palju ajakulu, sest suureneb istungite arv, mis on edasi lükatud vandekohtus osalejate tervisliku seisundi tõttu.

Allikas: BBC⁵²

Samas on tuvastatud just nimelt kohtukontekstis vanusega seotud negatiivseid muutusi inimese mäluprotsessides. Näiteks katse, mis tehti noorte ja vanade grupis hindamaks kontekstiinfo mõju õigete ja valede faktide meenutamisele, näitas, et võrreldes noortega pidasid vanad katseisikud valesid fakte sagedamini õigeteks, kui nad olid eelnevalt saanud süüdistatava kohta positiivset taustainfot. Noorte katseisikute mälu oli sellises olukorras täpsem.¹⁸

Vabatahtlikku töösse kaasamise uuringute metaanalüüs näitab vähese osavõtuga seotud põhjuseid, mis osutavad ealisele diskrimineerimisele.^{1,19} On maid, kus on sätestatud ametlikud piiravad reeglid vanemas eas inimeste osalemiseks vabatahtlikus töös. Näiteks Hollandis peavad 70-aastaseks saanud inimesed loobuma suurema vastutusega positsioonidest ning seal on organisatsioone, kus vanuse tõttu kaotavad inimesed isegi liikmelisuse. Sellised nõudmised võivad olla omakorda seotud kindlustusandjate diskrimineerivate tingimustega.^{2,20} Vanemad inimesed vajavad lugupidavat organisatsioonikliimat, kuid mõnede organisatsioonide reeglistik ja praktika seda ei paku.³ Vanemaealised kannavad laialt levinud diskrimineerimise töökohal alateadlikult üle ka vabatahtliku töö valdkonda ja seetõttu loobuvad ise olemast aktiivsed.⁴ Vanem inimene ise on tekitanud enda suhtes eelarvamuse, et ta on vabatahtlikuks tööks liiga vana ega anna välja „täiemõõdulist” panustajat, kes vastaks produktiivsuse nõuetele.

Vanemaid inimesi koheldakse ebavõrdselt olukorras, kus **avalik ruum** ja elukeskkond ei arvesta **normaalse vananemisega** kaasnevate muutustega. Näiteks vananemisega füüsiline jõudlus väheneb ja inimene väsib kiiremini, kuid avalikus ruumis ei ole piisavalt tihedalt paigaldatud pinke või treppidel puuduvad käsipuud.²¹ Normaalse vananemisega väheneb liigutuste kiirus ja sellega tuleb arvestada avaliku ruumi nendes kohtades, mis eeldavad inimeselt ajalist reageerimist, nagu valgusfoori rohelise tsükli

puhul. Eritingimused on vajalikud näiteks nendes ruumides, kus korraldatakse vanemate inimeste õppetööd. Vanusega väheneb vastupanuvõime erinevatele stressoritele. Seetõttu loeng õhukeste seintega ruumis, mille kõrval harjutab tantsurühm või mille akna taga voorivad autod, ei täida oma eesmärki ning mõjub vanemaealise edaspidisele õpimotivatsioonile halvasti.

Stereotüüpide alusel käitumine vanemate inimeste suhtes võib kujuneda otseseks diskrimineerimiseks. Näiteks on Page'i uuringust selgunud, et kinnisvaraomanike valmisolek lepingut sõlmida väheneb, kui üürimiskulu-tusele reageerib eakas inimene või tema esindaja.¹ Kinnisvaramaaklerid ja arendajad ei ole motiveeritud müüma kortereid majades, mis on kohandatud liikumispuudega inimestele (nt majja on sisse ehitatud ratastoolitõstukid), sest nad teavad, et võimalus saada naabriks liikumispiiranguga vanainimene ei ole noorematele ostjatele atraktiivne.²²

Ealine diskrimineerimine väljendub kaastundlikus **ülehoolditsemises ehk patroneerivas käitumises**. Tegemist on diskrimineeriva käitumisega, kui vanema inimese eest tehakse ära tegevused, milleks ta on ise võimeline (stereotüüpne põhjendus: ta on nõrk ja peab puhkama), kui võõra vanema inimese poole pöörduakse kõrgendatud hääletugevuse ja rõhutatult aeglase kõnetempoga (stereotüüpne põhjendus: vana, järelikult kurt ja raske taipamisega) või on pöörduja kõnelemisviis lapsik, näiteks „Kuidas me siis täna ennast tunneme?“ või „Supp tuleb süüa esimesena, siis alles magus-toit“. Erinevalt diskrimineerimise teistest väljendustest on patroneerijal patroneeritava suhtes head kavatsused, mis aga mõjuvad negatiivselt või isegi kahjustavalt. Patroneerimist on kõige sagedamini täheldatud haiglates ja hooldusasutustes.¹³

Ameerika kontekstis on North ja Fiske kaudse diskrimineerimisvormina esile toonud tõsiasja, et arstide koolituses alahinnatakse geriaatria olulisust. Sama probleem on ka Eestis. Tervishoiusüsteemis ilmneb diskrimineerimine, kui vanemad patsiendid ei saa üldse või saavad vähem aktiivset ravi oma kroonilistele hädadele, mida arstid hindavad **normaalse vananemisega** kaasnevateks n-õ paratamatuteks nähtudeks.¹³

LUGU. Vanahärra läheb arsti juurde ja kurdab valu vasakus jalas. Doktor vaatab härrale otsa ja tõreleb: „Mida Te siis ootate? Et luud-kondid oleksid samasugused kui nooruses? Vaadake ometi passi!“ Mees aga vastab: „Parem jalg ju ei valuta.“

Diskrimineerimine avaldub sageli olukorras, kus inimene sõltub teistest, seetõttu on tervishoius vanuse alusel diskrimineerimine struktuurne nähtus.⁵ Ajendatuna inimese füüsilisest haprusest ja sotsiaalsest kaitsetusest esineb tervishoiusüsteemis ja hooldusasutustes, aga ka peredes vanemate inimeste väärkohtlemist.

Eakate väärkohtlemine on kas ühekordne või korduv tegevus või tege- matajätmine, mis toimub suhtes, milles ühel poolel on ootus teise poole usaldusele ja mis põhjustab vanemale inimesele kahju või kannatust või rikub tema inim- või kodanikuõigusi.²³

Eakate väärkohtlemise laiem definitsioon sisaldab põhiõiguste rikku- mist, elukvaliteedi kahjustamist, autonoomia ja privaatsuse vajaduse mitte- arvestamist ning inimese küpsuse ja kogemuste eitamist.²⁴

Vanemaealiste väärkohtlemise tegelikku ulatust on vähe uuritud. Uk- raina pensionäride esindusorganisatsioon korraldas eakate seas uuringu 2013. aastal ja tulemused olid ehmatavad. Tsitaat organisatsiooni juhi Galina Polyakova uuringutulemustest: „Küsimus oli „Kas te olete tunne- tanud enda suhtes vägivaldset käitumist ...” ning ette olid antud väärkoht- lemise liigid: füüsiline, rahaline jne. Vastajad märkisid kõige sagedamini valikut, mis ankeedis oli märgitud nimetusega „muu”. Mida see „muu” tähendab, millel puudub konkreetne termin ja mida õieti kirjeldadagi ei osata? See „muu” on vaimne vägivald.”²⁵

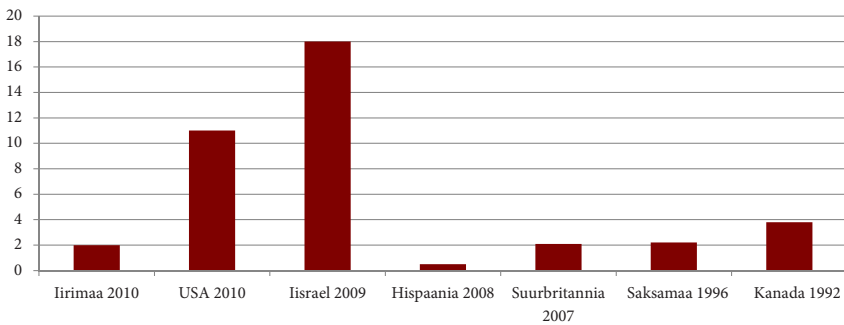
Väärkohtlemise liigid on järgmised.²⁴

1. füüsiline vägivald;
2. psühholoogiline vägivald;
3. finantsvägivald;
4. seksuaalvägivald;
5. hooletusse jätmine;
6. võõraste väärkohtlemise mittemärkamine;
7. inimese mittetoetamine olukorras, kus ta on iseenda hooletusse jätnud.

Hooletusse jätmisel eristatakse enese hooletusse jätmist (*self neglect*) ja teiste poolt hooletusse jätmist (*commission neglect*) kas teadlikult või see- läbi, et tähelepanu ei pöörata sellele, mida ei toimu (*omission neglect*).²⁶

Maailma Vaimse Tervise Föderatsioon hindas 2013. aastal, et kõrge sis- setulekuga riikides, kus on olemas sellekohased andmed, on umbes 4–6% eakatest kogenud kodus mõnd tüüpi väärkohtlemist.²⁷ Eestis 2009. aastal korraldatud vanemaealiste ja eakate toimetuleku uuringus küsiti tuhan- delt 50–74-aastaselt, kas nad tunnevad, et neid on ära kasutatud.²⁸ Eristati füüsilist, vaimset või emotsionaalset, poliitilist, materiaalsel ja seksuaalset ärakasutamist, samuti pahatahtlikku abistamisest keeldumist ja hoolima- tust. Üldisele, mitte-enesekohasele küsimusele Eesti olukorra kohta vastas 56% küsitletutest, et Eestis kasutatakse vanemaealisi ära. Peamiseks ära- kasutamise liigiks hindas neist, kelle arvates vanemaealisi ära kasutatakse, 41% materiaalsel ärakasutamist, 23% poliitilist ärakasutamist, 15% paha- tahtlikku abistamisest keeldumist ja 13% vaimset või emotsionaalset ära- kasutamist. Isiklikult kogetud ärakasutamist kinnitas 14% vastanutest.

Iirimaa 2010. aasta uuring väärkohtlemise leviku kohta²⁹ põhines Maailma Terviseorganisatsiooni definitsioonil.²³ Tegemist oli silmast silma tehtud intervjuudega ning uuringus osales 2021 vastajat vanuses 65+. Iirimaal on vanemaealistest viimase 12 kuu jooksul sattunud väärkohtlemise ohvriks 2,2%. Samal aastal näitas ametlik statistika vanemaealiste väärkohtlemise määraks 0,04%. Seega kinnitas Iirimaa uuring, et ametlikult esitatud avalduste statistika eakate väärkohtlemise juhtumite kohta kirjeldab vaid jäämäe tippu. Vanemaealiste väärkohtlemise juhtumid jagunesid uuringu kohaselt tüübiti: 1,3% rahaline, 1,2% psühholoogiline; 0,5% füüsiline, 0,3% hooletusse jätmine, 0,05% seksuaalne väärkohtlemine. Riskiteguritena paistsid välja inimese madal sissetulek, halb tervis, isolatsioon ja koduvägivald; samuti seostusid tulemustega keskkonnategurid. Iirimaa uuringuga metodoloogiliselt sarnaste uuringute tulemused teistes riikides on esitatud joonisel 1.

Joonis 1. Väärkoheldud vanemaealiste osakaal vanemaealiste seas riigiti, %. (Allikas: NCPOP, 2010.)²⁹

Vaatamata sellele, et väärkohtlemine võib tunnetuslikult seostuda ennekõike kuritegeliku käitumisega (nt vägivald ja petmine), **tuleb meeles pidada väärkohtlemise laiemat määratlust, sh tähele panna inimese elukvaliteedi kahjustamise juhtumeid.** Näiteks Mervyn Taylor organisatsioonist *Sage-Support & Advocacy for Older People* osutab hooldekodudega seonduvale: „Me räägime koostööst ja ühiskonda kaasatusest, aga Iirimaal on 80% hooldekodudest erakätes, mis üksiti tähendab, et nad on eraldi-seisvad „väikefarmid” ning asuvad sageli sõna otseses mõttes põldude vahel, kaugel igapäevaelust”.³⁰

Stereotüüpide loomine erinevates meediakanalites

Meedia on ühiskonnas valitsevate stereotüüpide kujundamise ja võimendamise mõjuvõimas vahend ja samas stereotüüpse käitumise väljendaja, mis võib mõjuda vaatajagruppidele diskrimineerivalt.

Veel 15 aastat tagasi näitasid uuringud Ameerika Ühendriikides, et televisioonis portreeteritust oli vanemaealisi vaid 1,5% ja nemadki ainult kõrvalrollides. Vanemaealised olid sagedamini kui teised esitatud just koomilistes rollides või mõne füüsilise, seksuaalse või vaimse kõrvalekaldega. Vanemaid inimesi ei nähtud Ameerika telemeedias tarkuse allikatena, vaid nõrgukestena, kes on samas armsad ja armastusväärased.¹

Vanemate meeste kujutamine trükimeedia reklaamides on Ameerika Ühendriikides viimase kolmekümne aasta jooksul arenenud positiivses suunas. 1980. aastatel olid nad tagaplaanil, nii nagu vanemad naisedki. Järk-järgult ilmusid vanemad mehed lugeja ette, kuid seoses mõnede toodete ja teenustega kujutati neid haprate ja manduvatena (meditsiiniteenused, hambaravi, kindlustus, kõhulahtistid jm ravimid), samal ajal alkoholi, sigarettide, rekreatsioonitegevuste, masinate ja reisimisega seoses näidati neid elujõulistena.² Uuel sajandil on vanemaid mehi Ameerika trükireklaamides portreeteritud kui enesekindlaid, õnnelikke, jõukaid eksperte, kes täidavad vanaisa, professionaali või aktiivse vaba aja veetja rolli. Meeste vananemise kohta edastatav visuaalne sõnum on: jõuline tegutsemine ja jõu säilitamine („*playing hard, staying hard*”).

Ameerika meeste sihtgrupile suunatud kuue ajakirja 2012/2013. aasta-käigu uuring näitas, et 1774 tekstist vähem kui 10% käsitles vanemaid inimesi ja need kõik olid peamiselt ühes ajakirjas.² Piltidel kujutati vanemaid mehi pigem siis, kui kõrvalolevas olemusloos või intervjuus räägiti vanadest. Reklaamides vanemaid mehi üldiselt ei kasutatud. Kui vanem mees poseeris pildil, siis kõige sagedamini oli ta esitatud nooruslikus positiivses rollis, teda näidati tähtsa ja energilise ühiskonnaliikmena. Sageduselt teine profiil kujutas vanemat meest, kes on terve ja õnnelik, füüsiliselt ja seksuaalselt aktiivne ning tubli tervisekaupade tarbija. Ajakirjapiltidel olid esindatud kolmanda eagrupi mehed, neljanda ea esindajad visuaalses sõnumis puudusid. Kogenud ja jõulist tüüpi esitasid pigem vanemas eas kuulsused, tervet ja õnnelikku tüüpi esitasid nii kuulsused kui avalikkusele tundmatud inimesed. Uuringu autorid osutavad, et vanemaealiste selline esitus räägib vananemise loost vaid ühe osa ning see on osa, mis pole paljudele inimestele kunagi saavutatav.²

„Pildid vanadusest ja vananevast kehast tähendavad antiteesi nendele unistustele ja ideaalidele, mida lugejale müüakse. Lugeja on suunatud kartma ja võitlema oma tulevikuga (kui mitte juba olevikuga), vananema tarbides ja eemalduma neljandast elueast.”²

Irimaal korraldatud uuring vanuse identiteedi konstruktsiooni kohta kahes suures väljaandes (*Irish Independent* ja *Daily Star*) näitas, et väide „vanem inimene võib olla terve, toimetulev ja võimeline elama autonoomselt täpselt nii, nagu ta oma elu elab”, meediadiskursuses üldiselt puudus. Vanem inimene nendes kahes väljaandes oli kas ohver, habras ja haavatav kuju või see, kes väärib / ei vääri oma iga.³¹ Iiri meediadiskursuse uuring kitsamalt hooldekodu-teemalistes artiklites osutas, et ülekaalus olid sensatsioonilised reportaažid ning vanade inimeste identiteeti iseloomustas haavatavus. Valitsus mängis hooldekodu diskursuses ükskõikset rolli ning riigis puudus edasiviiv jõud, mis suudaks vastata vanemaealiste vajadustele. Kõlama jäi üleskutse suuremale kontrollile ja reguleerimisele.³²

Poola meediadiskursuse uuring osutas, et sõltuvalt vaatlustasandist on vanemate inimeste kohta kasutusel erinevad mõisted. Ühiskonna tasandil räägitakse vanematest inimestest (eakad, vanainimesed), peretasandil räägitakse vanavanematest ning majanduses turutasandil räägitakse pensionäridest. Hinnatud ja lugupeetud meediakuvand on vanemal inimesel peretasandil oma vanavanema-rolli täites. Majanduses turutasandil leitakse vanainimesed olevat lugupeetavad siis, kui neil on piisavalt rikkust või nad on piisavalt heas vormis, et püsida tööturul. Seega Poola majandusmeedia diskursuses võetakse kõrgem iga omaks tingimuslikult. Meedia annab sõnumi, et „loa eksisteerimiseks saavad vanemaealised oma rahalise panusega”³

Nii USA kui Poola näitel ei kirjelda meedia inimest tema vananemises, vaid kirjeldab vanadust kui fikseeritud nähtust, seejuures instrueerivas vormis.^{2,3} Poolas ei loo vananemise meediadiskursust ei vanad ise ega ka mitte noored, vaid diskursuse looja on keskealiste põlvkond. Pikeaalisus on nende inimeste unistus, kes on kujundanud endale lootuse olla igavesti vitaalsed ja aktiivsed.³

Eestis ei ole vanemaealiste meediapresentatsiooni ja reklaami uuritud.

Vanemaealiste kujutamisel meedias on oluline nende esitlemine võrdsetel alustel teiste eagruppidega. Seejuures ei tohi portreeritavate valik tugineda vaid tootlikkuse ja aktiivsuse kriteeriumile. **Oluline on kajastada avalikus meedias vanemaealiste ja vananemisega seoses nii positiivseid kui negatiivseid aspekte.**

Üksnes positiivsel kajastamisel võib olla samuti negatiivne mõju, sest niimoodi suunatakse avalikkuse tähelepanu kõrvale sekkumist nõudvatest eakate probleemidest.³³

Keelekasutus kui stereotüüpide looja ja väljendaja

Suhtumist mingisse nähtusesse nii näitab kui mõjutab see, kuidas me temast räägime.

Sõnakasutuse olulisust illustreerivaks näiteks on Jaapanis septembri kolmandal esmaspäeval tähistatav riiklik püha „Kõrges vanuses inimeste austamise päev” (*Respect for the Aged Day*). Selle päeva nimetust on muudetud aja jooksul kaks korda, et vältida vanemaealistele negatiivse kõrvaltähenduse omistamist. Kui traditsioon 1947. aastal alguse sai, oli päeva nimi „vanarahva päev” ja seejärel „eakate päev”.

Oluline on tähele panna ka väliselt igati korrektsetele mõistetele aja jooksul juurde tekkinud kõrvaltähendusi. Nii näiteks on inglise keelt valdava inimese jaoks kõrvaltähendus sõnadel „geriaatria” / „geriaatriline”, mis esimeses järjekorras tähistab küll vanemate inimeste ravimisega seotud valdkonda (*gēras* kr ‘vana iga’, *iatros* ‘ravija’), kuid igapäevases kõnepruugis on saanud tähenduse „iganenud”, „kulunud”, „jõuetu”, „kasutu”. Eesti keeles on negatiivset kõla omandamas mõiste „vanur”. Kui 1995. aastal loodi Tallinnas Poska tänaval Vanurite Eneseabi ja Nõustamise Ühing (www.venu.ee) ning 1999. aastal kiitis Vabariigi Valitsus heaks dokumendi „Eesti vanuripoliitika alused”, siis praegu räägitakse vanemaealistest („vanemaealised käivad väarikate ülikoolis”), määratletakse konkreetne vanusegrupp (50+ vanuses rahvastiku uuring SHARE) või käsitletakse küsimust probleemipõhiselt (**Aktiivsena vananemise arengukava**, Sotsiaalse turvalisuse, kaasatuse ja võrdsete võimaluste arengukava). (Vt samal teemal ka³⁴)

Ajakirja *Nursing & Health Sciences* 2012. aasta erinumbris, mis oli pühendatud vanuselisele diskrimineerimisele, soovivad toimetajad Stone ja McMinn hoiduda mõiste „eakad” (*the elderly*) kasutamisest üldmõistena. Ekspertid pakuvad välja osutada selle sõnaga vaid inimestele, kes on tõesti vanadusest haprad. Ka sõna „senior” on nende kinnitusel „täis tuubitud” stereotüüpe, mille kasutamine „manab silme ette kunsthambad, allahindlused, mandumise ja väärtalituse”. Üldiseid pehmeid väljendusi, nagu „meie vanakesed” ja „väarikad” kasutades tuleb aga silmas pidada, et need osutavad mitte isiksustele, vaid objektidele, kellegi omandile või varale ja mõjuvad seetõttu diskrimineerivalt.¹⁰ Arengupsühholoog Erikson on kirjeldanud küpsuse saavutamist vanemas eas kui dūnaamilist protsessi, mõisted „vana”, „eakas”, „vanur” osutavad aga lõpetatusele (vt ka ptk „Vananemise psühholoogiast”). Rääkides vanematest inimestest, on kõne all väga laia vanusevahemikku kuuluvad inimesed, praegu kasutusel olevad lõpetatust väljendavad mõisted ei võta aga vaadeldava grupi heterogeenset olemust arvesse.¹⁰

Toodud arutelu ei anna lahendusi, vaid osutab stereotüüpide kujunemise väga varjatud olemusele. Kahjuks on sõnakasutusel oma osa mitte ainult kuulajates eelarvamuste tekitamisel, vaid see mõjub ka kuulajate sooritusvõimele.

Swifti ja tema kolleegide 2012. aastal korraldatud eksperiment näitas, et mitte ainult reaalselt toimiv stereotüüpiseerimine, vaid isegi **stereotüüpiseerimise alla sattumise ohu tunne** võib mõjutada vanemaealise inimese füüsilist võimekust (vt eksperimendi üksikasju selle peatüki alajaotuses „Vanuse alusel diskrimineerimise negatiivne mõju”).³⁵ Korraldatud eksperimendis piisas suulisest vihjest selle kohta, et mõõtmistulemusi hakatakse võrdlema noorte samalaadsete näitajatega, kui inimese füüsiline jõud juba rauges ja ta ei tegutsenud oma võimete kohaselt. Võrdlemise objektiks satub inimene ka siis, kui talle jutu sees meenutatakse, et tal on vanus. Laused „siis, kui te olite noorem”, „nüüd, kus te olete juba 65”, „vaadake oma passi” ei sisalda muud kui palvet meelde tuletada oma vanust. Selline väljendusviis loob inimesele referentspunkti (etalonpunkti) tema enda eluloos – võrdluse tema enda noorema „mina”-ga – ja nagu näitas Swifti katse, veenab selline võrdlus inimest looma enda suhtes negatiivseid ootuseid.

Stereotüüpse mõtlemise ja käitumise tekkemehanism

Stereotüüpiseerimise eeldus on inimeste grupeerimine mingite ühiste tunnuste alusel. Tegemist on inimese jaoks elulise vajadusega, et olla võimeline ümbritsevat mõtestama. Näiteks, kui me siseneme vanadekodusse ja me ei oleks võimelised kategoriseerima inimesi hooldekodu asukateks, töötajateks ja külalisteks, satuksime kohe olukorra keerukusest ja keerukuste mahust segadusse.¹

Grupid, kuhu me mõttes inimese paigutame, ei ole jäikade piiridega ja sõltuvad meie enda loodud grupiprototüübist. Prototüüp kujuneb omakorda mitmetest sotsiaalsetest kategooriatest, mida me iga üksiku indiviidi üle otsustamisel võrdleme. Otsustaja tajus toimib **grupisise ühtluse ja gruppide kontrastsuse põhimõte**. Isikuid või nähtusi, kes on saanud koha erinevates gruppides (nt vana ja noor), tajume üksteisest erinevamatenä, kui nad tegelikult on, ja isikuid või nähtusi, kes on saanud koha ühes grupis (vana ja vana), tajume rohkem ühesugustena, kui nad tegelikult on. Näiteks kaks 80-aastast meest on väga sarnased, kui kõrvutada neid 20-aastaste meestega. Samas on nad väga erinevad, kui üks on Jaapani äri-meeste grupist ja teine Saksamaa turistide grupist.¹

Kui noor on loonud grupi, millesse ta paigutab enda jaoks võõrad inimesed vanuse alusel, tajub ta kõiki vanemaealisi, sõltumata nende vanusevahet, ühesugustena. Kui grupeerivaks tunnuseks on vanus, ei saa

noor kuuluda gruppi, kuhu kuuluvad vanad. Seega on tegemist kahe erineva grupiga. Seetõttu noor liialdab kahe grupi erinevustega ehk ta näeb vanemaid inimesi iseendaga võrreldes põhjendamatult teistsugustena. Tunnetatud kontrastsus gruppide vahel on hinnanguline ja eelistus antakse alati oma grupile. Nii näeb noor ennast vanemaealistega võrreldes positiivsemas võtmes. Kategoriseerimine toimub ka grupi sees, aga alamal tasemel toimuv liigendamine on alati detailsem nn oma grupis (*in-group*) ja vähem detailne teiste grupis (*out-group*).¹ Nii tajub noor oma vanusegrupis inimeste erinevusi näiteks moe järgimise või maailmavaate järgi, kuid vanemaealiste grupis ta nii head liigendust luua ei suuda.

Stereotüübid on nii varjatud olemusega, et noored võivad neid endas kanda isegi sel juhul, kui neil on muidu positiivne suhtumine vanematesse inimestesse.¹³ On vaid nõrk seos selle vahel, mida inimene mõtleb vananemisest ja kuidas ta käitub vanadega.⁵

See, kuhu gruppi vaatleja inimese paigutab, on vundamendiks sellele inimesele antavatele edaspidistele hinnangutele. Grupile omistab vaatleja mingid tunnused. Kui inimene tegutseb tulemuslikumalt, kui eeldatakse sellest grupist, kuhu vaatleja on ta paigutanud (nt kui stereotüübi kohaselt vanemaealised ei oska kasutada uut tehnoloogiat, aga nüüd selgub, et isik N siiski kasutab arvutit), siis tekitab selline vastuolu vaatleja positiivse suhtumise. Kui inimene tegutseb grupile omistatud eeldustest halvemini (nt selgub, et vanaproua M ei oskagi sokki kududa), on suhtumine kohe negatiivne.¹

Kuidas tekivad stereotüüpidele omistatavad tunnused ja ootused? Stereotüüpse käitumise põhjuseid võib selgitada **ühiskonnas valitsevate normidega**. Kapitalistlikus turumajanduses hinnatakse inimest tema potentsiaali alusel, lihtsalt inimene olemisest ei piisa (viimane väljendab humanistlikku maailmavaadet). Ütlemised „ta teeb tööd nagu noor mees“, „ta pole oma esinemistel üldse muutunud“ sisaldavad norme, mida ühiskond vananemisest ootab. Ainult noorus on see, kes saab olla loominguiline ja innovaatiline, ning vananemise juures hinnatakse võimet säilitada noorusele omistatud omadusi. Ühiskond võib kujundada ka ootuse kindlatele rollidele erinevates eluetappides. Poolas korraldatud uuringud osutavad, et seal peetakse normiks saada lapsi „õiges vanuses“. Kui inimene soetab lapse neljakümneandates eluaastates ehk selles eas, kus kodanikult eeldatakse juba lapselaste kasvatamist, saab ta halvaks panu osaliseks.¹³

Stereotüübi sisu mudeli (*stereotype content model*) kohaselt on inimeste üksteisetajul kaks põhilist tunnust – soojus ja kompetentsus – mis näitavad, kui sõbralikud ja usaldust väärivad on vaatleja silmis teise inimese kavatsused ja kui hästi too oma kavatsusi jõustab. Nende kahe tunnuse kaudu luuakse vastavalt koostöövõimelisuse ja staatuse taju. Vanu inimesi tajutakse kui sooje ja ebakompetentseid ning seetõttu kujuneb neist ettekujutus kui mittekonkureerivatest ja madala staatusega isikutest.¹³

Ebakompetentsuse taju vanemaealiste tunnetamisel on omakorda uute stereotüübitunnuste kasvulava. Nii on näiteks uuritud kehva mälu põhjendusi ja leitud, et kui noor inimene unustab midagi, siis on see vähese pingutuse või tähelepanu viga, kui vana inimene unustab, siis põhjendatakse seda ebakompetentsusega.

Sotsiaalsühholoogia teoreetilised argumendid ealiste stereotüüpide tekkimise selgitamiseks esitatakse neljal tasemel.¹³

1. Individuaalsel tasemel täidavad stereotüübid ego kaitsvat funktsiooni. Üks selline käsitlus tuleneb **terrorijuhtimise teooriast**.¹ Inimene lükkab endast eemale seda, mis meenutab talle surelikkust. Tal on hirm ilu, tervise, aistingute kadumise ja surma ees ning tööle lähevad kaitsemehanismid. Viimased võivad väljenduda kas füüsilises eemalehoidmises (nt kogukonnas on eakatele eraldi kogunemiskohad ja -ajad) või psühholoogilise distantse hoidmises (nt proua S ei ole ühest hetkest kodus enam perenaine või kaasa, vaid vanaema). Psühholoogilist eemalehoidmist saab kirjeldada ka **sotsiaalse identiteedi teooria** kaudu, mis käsitleb isiku identiteedi ja grupiidentiteedi seost.⁸ On tõestatud, et inimesed kalduvad liialdama oma erinevustega grupist, kelle hulka kardetakse sattuda. Näiteks eksperimendis üliõpilastega teatati katse keskel, et üks grupikaaslastest põeb vähki. Pärast seda kirjeldasid tudengid ennast hoopis teistsuguse inimesena, võrreldes vähki põdeva kaaslasega. Enne teadet üliõpilased ennast erinevaks ei pidanud. Samamoodi nähakse enda jaoks tundmatut vanemat inimest kui kedagi iseendast täiesti erinevat ehk stereotüübi loomiseks ei kasutata allikana vanemat inimest, vaid iseennast.
2. Isikutevahelise suhtlemise tasandil ilmneb **negatiivne haloefekt**. Et vanemaid inimesi nähakse kui välimuselt mitteatraktiivseid ja mitteatraktiivsus on negatiivne tunnus, siis omistatakse vanematele inimestele veel teisigi negatiivseid omadusi ja võimeid. Ka muinasjuttudest mäletame seoseid, kus mitteilus on lisaks veel kuri, ning imekaunis on lisaks veel hea. Töötab ka liiaga üldistamise efekt (*overgeneralization*), kus üksikud välised tunnused omistatakse kõikidele ja kõik ülejäänud tunnused jäävad tähelepanuta.
3. **Evolutsiooniteooriast** tuleb käsitlus, kus terved ja heas vormis isendid on paremad kui haiged ja viletsas vormis isendid. Vanade inimeste olek ja käitumine näitavad pigem nõrkuse märke. Idee evolutsiooniteooria käsitluse sidumiseks vanuse stereotüüpidega andis Duncani ja Schalleri 2009. aastal tehtud uuring, mis näitas, et ealist diskrimineerivat käitumist võimendab see, kui inimesed tunnetavad ennast olevat ohustatud nakkushaigustest.³⁶
4. **Sotsiaalkultuuriline teooria** käsitleb vanaduse väheväärtustamist sellel põhjusel, et vanade inimeste rollid on muutunud. Trükitööstuse areng

vähendas suulise jutustamise ja oma tarkuse edasiandmise tähtsust. Industriaalrevolutsioon mõjutas perekondade mobiilsust ja lahutas lapselapsed vanavanematest. Hariduse levik tõi kaasa kirjaoskajate enamus ning vanemate inimeste kui teadmiste põhiallika tähtsus kadus. Vanaduspensionisüsteemi juurutamine suunas nooremaid põlvkondi mõtlema eakatest kui ühiskonnagrupid, kes ei otsusta ise oma asjade üle.¹³ Vanemaealisi on juhtivatel positsioonidel vähem. Tehnoloogia areng loob töökohti, mis nõuab spetsiaalseid oskusi ja milleks vanematel põlvkondadel puudub haridusega kaasa saadud ettevalmistus. Urbaniseerumine ja globaliseerumine lõhub generatsioonidevahelisi sidemeid. Inimeste oodatav eluiga pikeneb, kuid ühiskonna tasandil väljendatakse elanikkonna vananemisega seoses mitte rõõmu, vaid pigem muret, hirmu ja segadust, mille kirjeldamiseks on kasutanud isegi mõistet „gerontofobia”.³ Vanemate inimeste vähem väärtustamine sotsiaal-majanduslikel põhjustel on vanemaealiste suhtes stereotüüpset mõtlema isiku tasemel selgitatav tema psühholoogilise kaitsemehhanismiga. Inimene peab eluspüsimiseks säilitama endast positiivse kuvandi. Seega on inimesel vajadus kuuluda gruppi, mida ta saab hinnata positiivseks või edukaks. Vanemate inimeste gruppi kuulumist 21. sajandi teisel kümnendil on aga väga raske ette kujutada ihaldusväärseks.

Tekib küsimus, kuidas suudavad vanemaealised ise säilitada positiivset minapilti, kui nad paratamatult kuuluvad gruppi, keda ülejäänud ühiskond kaldub vähem väärtustama. On teada, et minapilt sõltub sellest, kuidas tajuvad inimest selle grupi liikmed, kuhu ta kuulub.¹ Seega on positiivse minapildi säilitamiseks tarvis vähemalt seda, et vanemaealised ise suhtuvad oma vanusegruppi ja tema liikmetesse positiivselt. Kui ka oma vanusegrupist tuge ei leia, algab isiksuse enesehävituslik tegevus.

Et vanemate inimeste osakaal rahvastikus pidevalt kasvab, siis on stereotüübid ja tunnetus vanemaealiste suhtes paratamatult muutumas. Kuid keegi ei oska ennustada, kas need muutused võtavad positiivse või hoopis negatiivse suuna.¹³

Diskrimineerimine rohkem kui ühel alusel

Diskrimineerimist rohkem kui ühel alusel võib kirjeldada kahel viisil – kuhjuvana või interseksionaalsena.³⁷ **Kuhjuva diskrimineerimisega** on tegemist näiteks siis, kui eakat naist diskrimineeritakse töökohal tema soo pärast, tervishoius aga tema vanuse pärast. Diskrimineerimine rohkem kui ühel alusel on **interseksionaalne**, kui kombineeruvad kaks või rohkem alust korraga. Näiteks võib vanemas eas mustlane kogeda diskrimineerimist haiglas mitte üksnes sellepärast, et ta on vana (sest kõik vanad ei koge selles haiglas diskrimineerimist), ja ka mitte üksnes sellepärast, et ta on

mustlane (sest kõik mustlased selles haiglas diskrimineerimisega kokku ei puutu); kuid teda diskrimineeritakse sellepärast, et ta on mustlane ja ühtlasi vanemaeline.

Vanuse alusel diskrimineerimisel on leitud olulised seosed diskrimineeritava isiku viie tunnusega: eluga rahulolu, subjektiivne tervis, sissetulek, sugu ja haridus.⁵ Tugeva tervise ja kõrge rahuloluga inimesel on diskrimineerimise tunnetus kõige väiksem. Seost võib seletada kahte moodi. Kui inimese tervis on hea ning eluga rahulolu kõrge, siis ta lihtsalt ei taju diskrimineerivat keskkonda. Aga võib ka olla, et halva tervise ja madala rahuloluga inimesi tõrjutakse rohkem.⁵

Need, kes on tundnud diskrimineerimist erinevatel alustel, kuuluvad 46% ulatuses sissetuleku kõige madalamasse kvartiili.³⁷ Erinevate maade võrdlusanalüüs näitas aga riigi üldise elatustaseme seost ealise diskrimineerimise tunnetusega.⁵ Madalama sissetulekutasemega maades oli proportsionaalselt oluliselt rohkem vanemaid inimesi, kes tunnetasid enda diskrimineerimist.

Vanemaid naisi diskrimineeritakse rohkem kui mehi. Soo erinevuste arvestamise vajalikkusele ealise diskrimineerimise käsitlemisel osutasid esimesena Kogan ja Shelton.¹ Nähtust tõlgendatakse Lääne kultuuris sellega, et naise juures nähakse olulise tunnuseks füüsilist atraktiivsust. Vananedes kaotab naine oma staatuse üheks aluseks oleva omaduse, samas kui mehe positsioon toetub oskustele, teadmistele ja ametialasele edule ning vananemine neid kõiki otseselt ei kahjusta.

Naiste ja meeste ealise diskrimineerimise erinevuste põhjuseid peab otsima mitte ainult kultuurieripäradest. Vanemas eas naiste seas on vaesed rohkem kui meeste seas, sest tööeas on naistel olnud suurem hoolduskoormus, mis omakorda on mõjutanud nende tööhõivet ja kokkuvõttes nende väljateenitud pensionisummat. Nii võib näha vanemasse ikka jõudnud naisi asuvat meestega võrreldes madalamal positsioonil, mis mõjutab üldist suhtumist. **Naised vajavad ealise diskrimineerimise vastu lisakaitset.**²⁰ Ka maailma vananemise II täiskogu (*The Second World Assembly on Ageing*) püstitas 2002. aastal eesmärgi tegeleda vananemise ja iseäranis naistega seotud stereotüüpidega. (Vt ka Sheffieldi ülikooli projekti „Look at Me” veebilehte: <http://representing-ageing.com/>.)

European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) korraldas 2011. aastal uuringu, millega hinnati, kui kerge või raske on saada tervishoiuteenuseid inimestel, kellel on mitme teguri, nt vanuse ja soo või etnilise päritolu ja puude tõttu suurem tõrjutuserisk. Selgus, et etniliste vähemuste hulka kuuluvad isikud kogevad diskrimineerimist mitmel alusel viis korda rohkem kui teised. Seejuures on löögi all just „nähtavad” vähemused – need, kes näevad välja teistmoodi kui valdav osa rahvastikust.

Vanuse alusel diskrimineerimise negatiivne mõju

Stereotüübid ei ole neutraalsed uskumused, vaid paljudel neist on hukatuslikud tagajärjed. Ühiskonnas vananemise suhtes valitsevad stereotüübid mõjutavad vanemaeliste otsuseid iseenda tegevuse suhtes. Negatiivsed eastereotüübid mõjutavad inimese otsuseid teha vabatahtlikku tööd.¹⁹ Negatiivne suhtumine mõjutab hooldusasutuses teenuse kvaliteeti. Näiteks kui vanemaelist hoolealust peetakse vanuse tõttu automaatselt vaimsest alaarenenuks, ei arvestata tema soovidega, sest neisse ei suhtuta tõsiselt.¹⁰ Vanuse alusel diskrimineerimine mõjutab inimese tervises seisundit ja vähendab tema subjektiivset heaolu⁵, inimese enesehinnang langeb, tegevusvõime väheneb ja kasvab kardiovaskulaarne reaktsioon stressile⁸. Diskrimineerijate ettekuulutuse mõjul võib väheneda vanema inimese kontrollivõime. Kui inimest on koheldud vastavalt vanuse negatiivsetele stereotüüpidele, on selle tagajärjeks mälu ja kognitiivse võimekuse vähenemine³⁵ ning võib märgata, kuidas inimesed hakkavad aeglasemalt kõnelema, mõtlema ja liikuma¹³.

Kui inimene stereotüüpiseerib ennast ise, võib sellele järgneda mälu halvenemine, segaduses olek, füüsiline haprus ja kardiovaskulaarne reaktsioon stressile.¹³ Süsteemse ealise erapoolikuse tagajärg on nii isiklik frustratsioon kui negatiivne mõju majandusele, sest iseenda vananemisse positiivselt suhtuv inimene elab kauem kui negatiivselt suhtuv inimene.⁴

Negatiivsetest stereotüüpidest lähtuva otsese käitumise loetletud ohtude kõrval tuleb teadvustada, et **kahjulikult võib mõjuda isegi ealise stereotüüpiseerimise objektiks sattumise oht.**³⁸

Swift ja kolleegid korraldasid 2012. aastal eksperimendi, kus vanematel inimestel (56 inimest keskmise vanusega 82,25 aastat) mõõdeti käe tugevust.³⁵ Ühele grupile öeldi eksperimendi alguses, et tulemusi võrreldakse noorte samade tulemustega, teistele võrdlusest ei räägitud. Kahe grupi näitajad erinesid ligikaudu kaks korda. Madalamad tulemused mõõdeti grupis, kus osavõtjad olid n-ö võrdluse all (käe tugevuse keskmised näitajad vastavalt 6,85 kg ja 11,07 kg ning harjutuse kestus 8,36 s ja 12,5 s). Erinevus tulemustes jäi statistiliselt oluliseks ka siis, kui oli arvestatud soo, hariduse, elukohatüübi ja artriidi tunnuseid ning soorituse ealisi norme.

Lamont ja tema kolleegid korraldasid vanemaeliste gruppidega sarnase katse kognitiivsete võimete testimiseks.³⁸ Nende katsed näitasid, et ohul oli isegi suurem mõju kognitiivsele sooritusvõimele kui faktilisel tõestusel selle kohta, et vanemas eas on kognitiivsed võimed vähenenud. Faktiliseks mõjutamiseks öeldi katseisikule enne katset, et „on tõestatud, et mälu protsessid vähenevad vanusega”, stereotüüpseks mõjutamiseks sõnastati väide „arvatakse, et intellektuaalne toimetulek väheneb vanusega”. Autorid pakuvad ilmnunud seaduspära selgituseks, et faktid innustavad inimest neid ümber

lökkama ja käituma vastupidiselt, stereotüübipõhised väited innustavad inimest need omaks võtma.

Miks kognitiivne sooritusvõime stereotüpiseerimise ohu tunnetuse tõttu väheneb? Arvatakse, et inimene tegeleb stereotüpiseerimise ohtu tunnetades negatiivsete emotsioonide allasurumisega ning ülesande maksimaalse monitoorimisega, mis takistab tal enda võimeid maksimaalselt rakendamast.

Näeme, et kui vanemal inimesel tekib tunne, et ümbritsevad inimesed võivad võtta oma käitumise aluseks vanuse negatiivsed stereotüübid (nt arusaama, et vanemad inimesed on ebakompetentsed), võib see viia selleni, et inimese kognitiivne sooritusvõime reaalselt vähenebki. Inimene teeb nõrga soorituse ning suure tõenäosusega on see põhjuseks, miks inimest kui vähekompetentset ei võeta tööle, mis nõuab testitud võimeid. Kui inimene ei saa enda võimetele vastavat rakendust, takistab see tema kognitiivset arengut. Seega, ohutunne sattuda stereotüpiseerimise objektiks toob kaasa käitumise, mis omakorda kinnitab stereotüüpi, mille ohtu tunnetati.

Kirjeldataud nähtust nimetatakse **ABST-iks** (*Aged-based Stereotype Threat*). ABST mõjub ennekõike inimesele, kes identifitseerib ennast selle stereotüpiseeritava vanemaealiste grupi kaudu. Ta on tähelepanelik selle grupiga seotud stigmade suhtes. Samuti on ABST situatsioonilise mõjuga ehk testitav tegevus ja stereotüüp peavad olema kooskõlas.

Vanuse alusel diskrimineerimise uurimisinstrumendid

Ealise diskrimineerimise definitsioon osutab, et jälgida on vaja kolme komponenti: stereotüüpe, otsest diskrimineerivat käitumist ning kaudset diskrimineerivat keskkonda. Esimese komponendi puhul tuleb uurida nii potentsiaalsete diskrimineerijate kui diskrimineeritavate seas levinud stereotüüpe vananemise ja vanemaealiste kohta. Teise nähtuse kohta hinnangu saamiseks küsitakse sihtgruppi mittekuuluvatelt isikutelt üldist arvamust olukorra kohta ning seda, kas nad on olnud tunnistajaks diskrimineerivale käitumisele. Sihtgruppi kuuluvatelt isikutelt küsitakse nende reaalsete kogemuste kohta. Kolmanda komponendi uurimine tähendab dokumendianalüüsi, vaatlust jne, samuti potentsiaalsete diskrimineeritavate hinnangut keskkonna tunnetatud puudustele.

Uuringu planeerimisel või tulemuste interpreteerimisel on oluline arvestada, et **diskrimineerimise uurimist mõjutab see, mis teemade üle ühiskonnas parasjagu arutletakse**. Näiteks, kui meedia räägib palju väärkohtlemisest, siis on ka avalikkuse taju selle teema suhtes teravam ning see väljendub inimeste vastustes. Kehtib seaduspära, et kui riigis kõik inimesed, sõltumata vanusest, peavad diskrimineerimist suureks probleemiks, siis on ka rohkem neid vanemad inimesi, kes on ise kogenud ealist diskrimineerimist.⁵

Ühe esimese mõõtmisinstrumendi ühiskonnas valitsevate eelarvamuste ja stereotüüpide mõõtmiseks löid 1953. aastal Tuckman ja Lorge. Küsimustiku nimi oli *Old People Questionnaire*, sellega hinnati teadmisi ja arvamusi vananemisest, mille kohta esitati ankeedis 137 küsimust. Vastuseid analüüsiti 13 kategoorias (nt vanemate inimeste kalduvus konservatiivsusele).

Esimese kvalitatiivse instrumendi löid Golde ja Kogan 1959. aastal. Tegemist oli 20-punktilise mõõtmisvahendiga, milles vastajal tuli lõpetada lauseid, mis olid koostatud vanade inimeste kohta ja inimeste kohta üldiselt. Laiemalt levinud mõõtevahend, millest on tänapäeval loodud mitmeid teisendatud variante, on *The Facts on Ageing Quiz*. Küsimustik mõõdab vastaja teadmisi vananemisest õige-väär-vormis, kuid annab ka märku vastaja suhtumistest. Nimetatud skaalade peamine kriitika seisneb selles, et need arvestavad vaid ealise diskrimineerimise kognitiivseid komponente.⁸

Fraboni ealise diskrimineerimise skaala baseerub Allporti eelarvamuste tasemete teoorial ja Butleri ealise diskrimineerimise definitsioonil ning sisaldab kolme tegurit: vastanduv keelekasutus (antagonism ja anti-paatia, mille sisendid on väärkäsitlused, väärinformatsioon ja müüdid vanemate inimeste kohta), vältimine (vanemate inimestega sotsiaalsetest kontaktidest hoidumine) ja diskrimineeriv käitumine (diskrimineerivad arvamused seoses poliitiliste õiguste, segregatsiooni ja vanemate inimeste tegevustega). Mõõtevahend sisaldab 29 punkti, mis arvestavad ealise diskrimineerimise nii kognitiivseid kui afektiivseid komponente. Väidete näiteid: vastanduv keelekasutus: „Paljud vanad inimesed elavad mõtete ja arusaamistega minevikus”; vältimine: „Mulle ei meeldi, kui vana inimene püüab minuga vestlust alustada”; diskrimineerimine: „Enamikule vanadele inimestele ei tohiks usaldada väikelapse hoidmist”⁸

Vanuse alusel diskrimineerimise tunnetus Eestis

Eurobaromeetri uuring diskrimineerimisest. 2015. aasta juunis intervjueriti Eestis 1018 inimest, Euroopa Liidu 28 riigis kokku 27 718 inimest.³⁹ Esitati küsimus „Palun öelge iga järgneva diskrimineerimistüübi kohta, kas see on Teie arvates meie riigis väga levinud, üsna levinud, üsna haruldane või väga haruldane”. Küsimusele antud vastuste osakaalud on toodud tabelis 1.

Küsimustik sisaldas väiteid ka soo, rahvuse, usu ja puude kui diskrimineerimise aluse kohta. Eestis oli neid, kes leidsid, et diskrimineerimine on kõikide diskrimineerimisaluste puhul levinud, proportsionaalselt vähem kui Euroopa Liidus keskmiselt. Vanuse alusel diskrimineerimise küsimuse vastustest oli levikut kinnitavate vastuste osakaalude erinevus Euroopa Liidu keskmisega võrreldes kõige väiksem.

Tabel 1. Inimeste arvamus vanuse alusel diskrimineerimise leviku kohta 2015 (sulgudes 2012), %. (Allikas: European Commission 2015 ja 2012^{39,40}.)

	Diskrimineerimise levik asjaolu tõttu, et inimene on üle 55 aasta vana		Diskrimineerimise levik asjaolu tõttu, et inimene on alla 30 aasta vana	
	EL-s keskmiselt	Eestis	EL-s keskmiselt	Eestis
Levinud	42 (45)	39 (55)	19 (18)	15 (15)
Haruldane	46 (46)	32 (37)	58 (67)	41 (63)
Ei eksisteeri (spontaanne)	8 (4)	17 (4)	18 (10)	30 (16)
Ei oska öelda	4 (5)	12 (4)	5 (5)	14 (6)

Kolm aastat varasemas Eurobaromeetri uuringus oli kõrgema vanuse alusel diskrimineerimise levikus veendunud 55% Eesti vastajatest, nüüd 39%. **Siiski, vaatamata näitaja langevale trendile, tunnistas 2015. aastal kõrgema vanuse alusel diskrimineerimise olemasolu Eestis kaks inimest viiest.**⁴⁰

Küsimusele, kas ollakse nõus väitega, et vanuse 55+ tõttu võib kandidaat tööle kandideerimisel olla tööandja silmis ebasoodsas olukorras, andis Eestis jaatava vastuse 56% ning see oli võrdne Euroopa Liidu keskmise tulemusega. Aastal 2012 oli sama näitaja 54%, seega olulist langust 55+ vanusegrupi tööalase diskrimineerimise tunnetuses inimeste seas ei ole toimunud.

Teadlikkus õigustest olukorras, kus inimene satub diskrimineerimise ohvriks, on kolme aastaga suurenenud 11 protsendipunkti (aastal 2015 on oma õigustest teadlikud 41% inimestest), kuid see näitaja on väiksem Euroopa Liidu keskmisest. Iga kolmas inimene Eestis pöördus diskrimineerimisjuhtumi korral politsei poole ja iga neljas võrdse kohtlemise edendamise asutuse poole. Viimane näitaja on Euroopa Liidu keskmisest seitse protsendipunkti kõrgem ning kasvanud kolme aastaga kuus protsendipunkti.

Vanuse alusel diskrimineerimisega seotud õigusaktid Euroopa Liidus ja Eestis

Euroopa Liidus kehtivad inimõigused ja võrdse kohtlemise põhimõte. **ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni** artikkel 2 ütleb, et „igaühel peavad olema kõik selle deklaratsiooniga välja kuulutatud õigused ja vabadused” ning artikkel 7 sätestab muu hulgas, et „kõigil inimestel on õigus olla võrdselt

kaitstud ükskõik missuguse diskrimineerimise eest, mis on vastuolus käesoleva deklaratsiooniga, ja sellisele diskrimineerimisele õhutamise eest”⁴¹

“Kuna *ageismi* esinemine laieneb, on see muutunud kitsast moraaliküsimusest seadusandlust puudutavaks küsimuseks.”⁸

Seadusandlus on aga Euroopas juhtumipõhine (*case-law*) ning selle rakendamise muudab probleemseks selge arusaama puudumine, kuidas diskrimineerimist vanuse alusel defineerida.¹¹ Euroopa Liidu õigusruumis selgitatakse ealist diskrimineerimist heade ja halbade näidete kaudu, otsuste langetamiseks on koostatud käsiraamat „*Handbook on European non-discrimination law*”.

Euroopa Komisjoni jaoks on **kaitse tagamine ealise diskrimineerimise eest** madala prioriteediga küsimus. „Kõige olulisem on komisjoni jaoks kaitse diskrimineerimise eest rahvuse alusel, seejärel on sooküsimused, siis rassi ja puude alusel diskrimineerimise ärahoidmine ning nendele järgneb seksuaalne orientatsioon ja vanus”.¹¹ Vanuse alusel diskrimineerimist töökeskonnas pole Euroopa tasandil uuritud ja seda ei esine Euroopa Komisjoni veebilehtede sõnavaras. 2015. aasta seisuga on Euroopa Komisjonil menetluses üks dokument „*Horizontal equality directive in access to goods and services*”, mis peaks edaspidi olema seaduslikuks aluseks, et pakkuda mõnedele eagruppidele näiteks odavamaid pileteid ühistranspordis jms.

Eesti Vabariigi põhiseadus on kooskõlas ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooniga ning põhiseaduse § 12 alusel on kõik inimesed seaduse ees võrdsed ja mistahes asjaolude tõttu on nii diskrimineerimine kui diskrimineerimise õhutamine seadusega keelatud ja karistatav.⁴²

Euroopa Liidus ja Eesti Vabariigis on diskrimineerimine vanuse alusel seadusega keelatud.

Ealise diskrimineerimisega seonduvat reguleerib Eestis lisaks põhi-seadusele 2009. aastal vastuvõetud **võrdse kohtlemise seadus** (VõrdKS).⁴³ Diskrimineerimine leiab aset siis, kui seaduses loetletud tunnuse, sh vanuse alusel koheldakse ühte isikut teisest halvemini. Halvemini kohtlemine võib olla juba toimunud või leiab just antud hetkel aset või on teada, et tulevikus võidakse inimest halvemini kohelda.

Võrdse kohtlemise seaduses on diskrimineerimise alusena välja toodud kaheksa tunnust (nt rahvus ja puue), nende hulgas ka vanus. Seaduse § 2 keelab diskrimineerida vanuse alusel tööl või tööga seotud keskkondades, kuid samalaadset keeldu ei ole sõnastatud teiste valdkondade kohta, mis on nimetatud rahvuse, rassi või nahavärvusega seotud lõikudes (vt tabel 2).

Tabel 2. Võrdse kohtlemise seadus teatud valdkondades ei sätesta otseselt vanuselise diskrimineerimise keeldu. (Allikas: Võrdse kohtlemise seadus § 2⁴³.)

Isikute diskrimineerimine nende rahvuse, rassi või nahavärvuse tõttu on keelatud:	Isikute diskrimineerimine nende usutunnistuse või veendumuste, vanuse, puude või seksuaalse sättumuse tõttu on keelatud:
tööl...	tööl...
...kutseõppes, ümberõppes	...kutseõppes, ümberõppes
...kutseühendusse kuulumisel	...kutseühendusse kuulumisel
sotsiaalhoolekande-, tervishoiu- ja sotsiaalkindlustusteenuse, sh sotsiaaltoetuse saamisel;	-
hariduses;	-
avalikkusele pakutavate kaupade ja teenuste, sh eluaseme kättesaadavuses	-

Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku institutsioon loodi Eestis soolise võrdõiguslikkuse seadusega (01.05.04) ja esimene volinik asus tööle oktoobris 2005. Volinik saab anda juhtumitele hinnangu, kas inimest on ebavõrdselt koheldud või mitte. Voliniku arvamus ei ole juriidiliselt siduv ning sellega ei saa välja mõista kannatanule hüvitist, kuid on abiks kannatanu õiguste edasisel kaitsel. Lisaks seisukohtade koostamisele tegeleb volinik strateegilise hagelemisega, mille eesmärk on kaasa aidata seaduste rakendumisele, seadussätete tõlgenduste saamisele kohtutest ning kannatanute tõhusamale aitamisele.⁴⁴

Algul oli voliniku ametinimetuseks „soolise võrdõiguslikkuse volinik” ning ta tegeles üksnes soolise võrdõiguslikkuse küsimustega, 2009. aasta 1. septembril jõustunud võrdse kohtlemise seadusega anti volinikule ülesandeid juurde ning institutsiooni nimetuseks sai „soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise volinik”. Samas, voliniku 2014. aasta tegevuse aruanne osutab, et voliniku töö laiendamiseks ei ole seniajani lisavahendeid antud. Aastaid kestnud ressursipuudus peegeldub ka voliniku tegevuse aastaaruannetes, kust on näha tegevuse fookus ennekõike soolise võrdõiguslikkuse tagamisel.⁴⁵ Aastal 2014 esitati volinikule pöördumisi 192, kuid aruandes pole toodud jagunemist diskrimineerimistunnuste kaupa.⁴⁶ 2013. aastal laekus pöördumisi 116, millest 11% moodustasid vanuse alusel eristamise kahtlused.⁴⁵

Täidesaatva võimu struktuuris on „võrdse kohtlemise seaduses sätestatud võimalike diskrimineerimistunnuste alusel võrdse kohtlemise poliitika väljatöötamist ja võrdse kohtlemise lõime strateegia väljatöötamist” koordineeriv üksus **Sotsiaalministeeriumi võrdsuspoliitikate osakond**.⁴⁷

Viimase nimi muudeti 11. detsembril 2014, enne mida oli üksuse nimetus „soolise võrdõiguslikkuse osakond”.

Lahendused, millega vähendada diskrimineerimist vanuse alusel

Ealise diskrimineerimise laia levikut ei ole võimalik peatada ja vähendada ühe-kahe meetmega. Ei piisa näiteks vanemate inimeste esindatuse suurenemisest ajakirjade visuaalses kujunduses või neile laiemate õiguste sõnas-tamisest, kui seda ei toeta muud meetmed. Üksikud otsused muudavad vähe dominantse kultuuri sõnumit vananemise kohta.² Paul Irving pakub tervikliku lähenemisena välja tööd üksikisikute ja gruppidega, selle asemel, et oodata aeglaselt toimuvaid muutusi ühiskonna suhtumistes.⁴

Irving näeb lahendust **enesejõustamises** ning esitab selle viis sammu.¹

- Tee ettevalmistusi vananemiseks. Uuri valikuid, õpi ja laienda suhtlusvõrgustikku. Aga ennekõike toitu tervislikult, võimle ja taas ... õpi!
- Õpi. Õppimine suurendab põlvkondadevahelisi kontakte, näitab inimesele uusi võimalikke eesmärke ja tõstab enesehinnangut. Õppimine defineerib nooremate silmis vanema inimese ümber.
- Jätka töötamist. Nendel inimestel, kes pärast pensioniiga jätkavad töötamist, on vähem haigusi ja piiranguid, võrreldes nendega, kes jäid koju. Eesmärgipärane töö ei ole kasulik mitte ainult töö vastuvõtjale, vaid ka töö tegijale.
- **Pensioneeru** teisiti, kui seda on siiani tehtud. Planeeri pensioniperiood ette, eemaldu järk-järgult.
- Leia endale rahuldust pakkuvad tegevused, millel on eesmärk. David Bornstein on öelnud, et tegevusetu pensionile minek peaks olema pakitud pakendisse, millel on peal silt: „Hoiatus – ohtlik”.⁴⁸ Eesmärk elus lükkab edasi kognitiivse mandumise.

Lisaks isikute jõustamisele osutatakse ealise diskrimineerimise vähendamisel järgmistele olulistele põhimõtetele.

1. Kompleksne strateegiline lähenemine. Iirimaa tahab olla esimene maa, kellel on riigikeskne lähenemine kontseptsioonile „**Vanusesõbralikud kogukonnad**” (*Age Friendly Communities*). Nii on Iirimaa kõik 31 maakonda 2014. aastal alla kirjutanud strateegiale, mis muudab vanema elanikkonna kogukonna koormast kogukonna dividendiks. Riigis on loodud vanemate inimeste nõukogude võrgustik ja nende kaudu on strateegia ettevalmistuses osalenud 1500 inimest üle maa. Strateegia peamine eesmärk on kujundada elukeskkond selliseks, et inimesel on võimalik vananeda oma kodus (OPRAH – *old people remaining at home*). Nii näiteks ei propageerita ühetoaliste korterite ehitamist, sest ühetoalisse

korterisse ei saa jääda kõrvaline isik ööbima, kui selline vajadus peaks tekkima. Strateegia toetab vanemaealiste elu juhtmõtet „Teha seda, mida pole varem veel teinud”⁴⁹, mis ju oma olemuselt sisaldab valmisolekut õppida.

2. Vanemaealiste harimine ealise diskrimineerimise küsimustes. Piirava keskkonna ning väärkohtlemise vastu saab võidelda edukalt ainult siis, kui rahulolematud ja ohvrid ise probleemi teadvustavad ning lahenduse leidmisele kaasa aitavad.
3. **Põlvkondade koostöö** edendamine viisil, mis ei rõhuta ainult põlvkondade erinevusi, vaid otsib üksteise täiendamise võimalusi. Negatiivse stereotüübi mõju on seda tugevam, mida rohkem inimene identifitseerib ennast oma vanuse kaudu.³⁵ Need vanemad inimesed, kes suhtlevad nii vanemate kui nooremate inimestega, ei tunnetata vanemaealiste ja noorte erinevusi nii tugevatena kui inimesed, kes suhtlevad ainult omavanustega.
4. Negatiivsete stereotüüpide lõhkumine vanemaealiste seas. On vaja osutada tähelepanu nii nendele stereotüüpidele, mis seostuvad noortega, kui nendele, mis kirjeldavad vanu. Samuti on oluline tegeleda vanemate inimeste diskrimineeriva käitumisega noorte suhtes. Williams ja Giles küsisid nooremalt täiskasvanutelt nende vestluste kohta, mida nad on pidanud eakatega, kes ei ole nende pereliikmed. Noored täiskasvanud väitsid, et neil on olnud nii rahuldavaid kui ebarahuldavaid kogemusi. Ebarahuldavates vestlustes tundsid nad, et eakas ignoreerib noore inimese vajadusi, nad tundsid, et vestlusteemadest keelduti, kuulsid negatiivseid emotsioone ja tunnetasid sündi vastata eaka huvidele, leidsid ennast kaitsepositsioonis ja kuulsid öeldavat stereotüüpe noorte inimeste kohta.¹
5. Ühiskondliku kokkuleppe saavutamine selle kohta, et võrdne kohtlemine on oluline. Juba kokkuleppe saavutamine iseenesest mõjub selliselt, et vanemad inimesed tunnetavad vähem diskrimineerimist.⁵
6. Töökohtadel tervist toetavate meetmete loomine, et suurendada vanemate inimeste tööhõivet.²⁰
7. Akadeemilistes uuringutes tähelepanu suunamine vanema inimese positiivsele enesetunnetusele ja positiivsetele aspektidele suhtumises omaenda vananemise protsessi.

Kuigi ealine diskrimineerimine on maailmas tõenäoliselt kõige levinum diskrimineerimise viis, pööratakse sellele vähe tähelepanu. Võitluse ealise diskrimineerimise vastu teeb keeruliseks asjaolu, et negatiivsed stereotüübid kõrgema vanuse suhtes kujundatakse juba noores eas ning inimene kannab neid endaga kaasas, kuni jõuab ise vanemasse vanusegruppi. Stereotüüpsele käitumisele aitavad kaasa psühholoogilised tegurid, nende seas ka näiteks surmahirm. Ealisel diskrimineerimisel on diskrimineeritava inimese füüsilisele tervisele ning sotsiaalsele heaolule hävitav mõju.

Lahendusena nähakse jõustamist, diskrimineerimisteema tutvustamist nii vanadele kui noortele, põlvkondade koostööd ja vanemaealiste panustamise toetamist ühiskonnaelus.

Kasutatud kirjandus

1. Nelson TD. (ed) (2005). *Ageism*. Blackwell Publishing Ltd.
2. Clarke LH, Bennett EV, Liu C. (2014). Aging and masculinity: Portrayals in men's magazines. *Journal of Aging Studies* 31, 26–33. doi:10.1016/j.jaging.2014.08.002.
3. Wilinska M, Cedersund E. (2010). „Classic ageism” or „brutal economy”? – Old age and older people in the Polish media. *Journal of Aging Studies* 24, 4: 335–343.
4. Irving P. (2015). Self-Empowerment in Later Life as a Response to Ageism. *Generations* 39, 1: 72. doi:10.1016/j.jaging.2010.07.003.
5. van den Heuvel WJ, van Santvoort MM. (2011). Experienced discrimination amongst European old citizens. *European Journal of Ageing* 8, 4: 291–299. doi:10.1007/s10433-011-0206-4.
6. Wejbrandt A. (2014). Defining aging in cyborgs: A bio-techno-social definition of aging. *Journal of Aging Studies* 31: 104–109. doi:10.1016/j.jaging.2014.09.003.
7. Sotsiaalministeerium (2015). Sooline võrdõiguslikkus. <https://www.sm.ee/et/sooline-vordoguslikkus> (vaadatud 06.10.15).
8. Rupp DE, Vodanovich SJ, Crede M. (2005). The Multidimensional Nature of Ageism: Construct Validity and Group Differences. *The Journal of Social Psychology* 145, 3: 335–362. doi:10.3200/SOCP.145.3.335-362.
9. Richards N, Warren L, Gott M. (2012). The challenge of creating ‘alternative’ images of ageing: Lessons from a project with older women. *Journal of Aging Studies* 26, 1: 65–78. doi:10.1016/j.jaging.2011.08.001.
10. Stone T, McMinn B. (2012). Editorial. *Nursing & Health Sciences* 14: 433–434.
11. Georgantzi N. (2015). Ettekanne „EU policy landscape” COST võrgustiku „Ageism from a Multi-National, Interdisciplinary Perspective” koosolekul 11.09.2015. AGE Platform Europe.
12. change.org (2015). Stop Virgin Trains Ridiculous Railcard Fare Rises. https://www.change.org/p/virgin-trains-stop-ridiculous-virgin-train-fare-rises?recruiter=46488215&utm_source=share_petition&utm_medium=facebook&utm_campaign=share_page&utm_term=mob-sm-signature_receipt-custom_msg&utm_content=pm_checklist_email%3Achecklist&fb_ref=Default (vaadatud 09.10.15).
13. North MS, Fiske ST. (2012). An Inconvenienced Youth? Ageism and Its Potential Intergenerational Roots. *Psychological Bulletin* 138, 5: 982–997.
14. Eesti Inimõiguste Keskus. Võrdne kohtlemine. <http://humanrights.ee/vordne-kohtlemine-2/> (vaadatud 10.10.15).
15. Espenberg K, Sammul M, Vahaste S, Haljasmäe R. (2012). *Vanemaealised tööturul*. Tartu Ülikool RAKE.

16. European Commission (2012). Eurobarometer. Discrimination in the EU in 2012. <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/search/discrimination/surveyKy/1043> (vaadatud 04.10.15).
17. Tambaum T. (2013). Tantsu-„Tuljaku” sõnu tuleb muuta. *Postimees*, 13.11.13. <http://arvamus.postimees.ee/2593112/tiina-tambaum-tantsu-tuljaku-sonu-tuleb-muuta> (vaadatud 04.10.15).
18. Overman AA, Wiseman KD, Allison M., Stephens JW. (2013). Age differences and schema effects in memory for crime information. *Experimental Aging Research* 39, 2: 215–234.
19. Principi A, Chiatti C, Lamura G, Frerichs F. (2012). The engagement of older people in civil society organizations. *Educational Gerontology* 38, 2: 83–106.
20. Foster L, Walker A. (2013). Gender and active ageing in Europe. *European Journal of Ageing* 10, 1: 3–10.
21. Tambaum T. (2013). Pink poole tee peale. *Postimees*, 26.08.13. <http://arvamus.postimees.ee/1360976/tiina-tambaum-pink-poole-tee-peale> (vaadatud 09.10.15).
22. Rosenbloom S. (2014). What's Bigger Than The Coming Age Wave? Then Why Are We Ignoring It? Presentation 27.11.2014, Urban Big Data Centre, Glasgow.
23. Maaailma Terviseorganisatsioon. http://www.who.int/ageing/projects/elder_abuse/en/ (vaadatud 11.10.15).
24. Protecting Our Future (2002). Report of the Working Group on Elder Abuse, 2002 <http://www.ncpop.ie/whatiselderabuse> (vaadatud 10.10.15).
25. Polyakova G. (2013). Ettekanne ühenduse European Federation of the Elderly (EURAG) nõukogu koosolekul Luksemburgis 20.04.2013.
26. Phelan A. (2015). Ettekanne COST võrgustiku „Ageism from a Multi-National, Interdisciplinary Perspective” koosolekul 27.04.2015. National Centre for the Protection of Older People <http://www.ncpop.ie/> (vaadatud 10.10.15).
27. Maaailma Vaimse Tervise Föderatsioon (2013). Vanemaealiste vaimne tervis. <http://www.epry.ee/assets/Uploads/Vanemaealiste-vaimne-tervis.pdf> (vaadatud 11.10.15).
28. Vanemaealiste ja eakate toimetuleku uuring (2009). https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Ministeerium_kontaktid/Uuringu_ja_analuisid/Sotsiaalvaldkond/veu2009_final2.pdf (vaadatud 11.10.15).
29. NCPOP (2010). Abuse and Neglect of Older People in Ireland. Presentation. <http://www.ncpop.ie/userfiles/file/CNILPrevalance%20StudyIL221110.pdf>(vaadatud 10.10.15).
30. Taylor M. (2015). Ettekanne COST võrgustiku „Ageism from a Multi-National, Interdisciplinary Perspective” koosolekul 27.04.2015.
31. Fealy G, Drennan J, Treacy MP, Phelan A, Quin S, Lafferty A, O'Loughlin A., Fealy G, McNamara, Naughton C, Bury G, Connolly M, Butler, M, Delaney L, Kelleher C, Harmon, C. (2009). Public perceptions of older people and ageing: A literature Review. NCPOP. <http://www.ncpop.ie/userfiles/file/>

- ncpop%20reports/Review%201%20LR%20Older%20people%20and%20ageing.pdf (vaadatud 3.11.2015).
32. Phelan A. on behalf of the NCPOP research team (2009). Examining newspaper reports of care in an Irish nursing home: A discursive analysis. NCPOP <http://www.ncpop.ie/userfiles/file/ncpop%20reports/Study%202%20DA%20elder%20abuse.pdf> (vaadatud 10.10.15).
 33. Sotsiaalministeerium (2013). Aktiivsena vananemise arengukava 2013–2020. https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/eesmargid_ja_tegevused/Sotsiaalhoolekanne/Eakatele/aktiivsena_vananemise_arengukava_2013-2020.pdf (vaadatud 11.10.15). Dokument liidetakse 2015. aastal Sotsiaalse turvalisuse, kaasatuse ja võrdsete võimaluste arengukavaga aastateks 2016–2023.
 34. Tambaum T. (2013). Tulge meie sotsiaalmaja siidimaali seltsi. *Postimees*, 08.05.13. <http://arvamus.postimees.ee/1228326/tiina-tambaum-tulge-meie-sotsiaalmaja-siidimaali-seltsi> (vaadatud 11.10.15).
 35. Swift HJ, Lamont RA, Abrams D. (2012). Are they half as strong as they used to be? An experiment testing whether age-related social comparisons impair older people's hand grip strength and persistence. *British Medical Journal Open* 2, 3, e001064. doi:10.1136/bmjopen-2012-001064.
 36. Duncana LA, Schaller M, Park JH. (2009). Perceived vulnerability to disease: Development and validation of a 15-item self-report instrument. *Personality and Individual Differences* 47, 6: 541–546.
 37. Palmore E. (1977). Facts on aging: A short quiz. *The Gerontologist* 17: 315–320.
 38. Lamont RA, Swift HJ, Abrams D. (2015). A review and meta-analysis of age-based stereotype threat: Negative stereotypes, not facts, do the damage. *Psychology and Aging* 30, 1: 180–193. doi:10.1037/a0038586.
 39. European Commission (2015). Eurobarometer. Discrimination in the EU in 2015. (http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/Kanada_eakatele_suunatud_vagivalla_valtimise_vorgustikindex.cfm/Survey/getSurveyDetail/search/discrimination/surveyKy/2077, (vaadatud 04.10.15).
 40. European Commission (2012). Eurobarometer. Discrimination in the EU in 2012. <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/index.cfm/Survey/getSurveyDetail/search/discrimination/surveyKy/1043> (vaadatud 04.10.15).
 41. ÜRO inimõiguste deklaratsioon. <http://vm.ee/et/uro-inimoiguste-ulddeklaratsioon> või <http://www.un.org/en/documents/udhr/#atop> (vaadatud 06. 10.15).
 42. Eesti Vabariigi põhiseadus. RT 1992, 26, 349. <https://www.riigiteataja.ee/akt/633949> (vaadatud 06.10.15).
 43. Võrdse kohtlemise seadus. RT I, 06.07.2012, 22. <https://www.riigiteataja.ee/akt/V%C3%B5rdKS> (vaadatud 06.10.15).
 44. Võrdõigusvolinik (2015). Institutsiooni ajalugu. <http://www.vordõigusvolinik.ee/voliniku-too/institutsiooni-ajalugu/> (vaadatud 06.10.15).
 45. Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku kantselei (2015). Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku 2014. aasta tegevuse

- aruanne. <http://www.vordoigusvolinik.ee/wp-content/uploads/2015/06/SVV-Aastaaruanne-2014.pdf> (vaadatud 06.10.15).
46. Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku kantselei (2014). Soolise võrdõiguslikkuse ja võrdse kohtlemise voliniku 2013. aasta tegevuse aruanne. <http://www.vordoigusvolinik.ee/wp-content/uploads/2015/01/Voliniku-2013.-aasta-tegevuse-ylevaade.pdf> (vaadatud 06.10.15).
 47. Sotsiaalministeerium (2015b). Sotsiaalministeeriumi osakondade põhimääruste kinnitamine. Lisa 18. Sotsiaalkaitseministri ja tervise- ja tööministri 13.02.2015 käskkiri nr 25. https://www.sm.ee/sites/default/files/content-editors/Ministeerium_kontaktid/Ministeeriumi_tutvustus_ja_struktuur/lisa18_vpo.pdf (vaadatud 06.10.15)
 48. Milken Institute (2014). Aging and beneficial purpose in the 21st century. The new Longevity dividend. Santa Monica, CA: Milken Institute. <Http://assets1b.milkeninstitute.org/assets/Publication/Viewpoint/PDF/AgingSummit-fnl-pg2.pdf> (vaadatud 29.10.15).
 49. Doherty P. (2015). Age Friendly Cities and Counties Programme. Ettekanne COST projekti 1402 „Ageism from a Multi-National, Interdisciplinary Perspective” koosolekul 27.04.2015.
 50. Paling A. (2015). Tavaline esmajuhtum. Andres Palingu kiri Tiina Tambaumile 29.09.2015.
 51. Einmann A. (2014). Kohus mõistis vanuse tõttu koondatud riigitootajale suure hüvitise. *Postimees*, 13.10.2014. <http://www.postimees.ee/2952637/kohus-moistis-vanuse-tottu-koondatud-riigitootajale-suure-huvitise> (04.10.15).
 52. BBC. Jury age limit to be raised to 75 in England and Wales. <http://www.bbc.com/news/uk-23763074> (04.10.15).
 53. Smith R. (2012). Bed blockers ‘put NHS in danger of collapse’. <http://www.telegraph.co.uk/news/health/news/9389092/Bed-blockers-put-NHS-in-danger-of-collapse.html> (28.10.15).
 54. Miller RB, Dodder RA. (1980). A revision of Palmore’s Facts on Aging Quiz. *The Gerontologist* 20: 673–679.
 55. FRA (2011). Multiple discrimination. <http://fra.europa.eu/en/publication/2011/eu-midis-data-focus-report-5-multiple-discrimination> (vaadatud 11.10.15).

Täiendavaks lugemiseks

- Palmore EB., Branch LG & Harris DK. (eds.) (2005). *Encyclopedia of Ageism*. Psychology Press.
- Euroopa Komisjoni avaliku arvamuse ülevaated, märksõna „discrimination” (<http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/PublicOpinion/>)